

de hâkimiyeti Tuncûrlar'ın elinden alarak Dârfûr'da güçlü bir devlet kurdular. Bazı kaynaklarda Fûr dilinde Solonca kelimesinin "Arap" anlamını taşımasına dayanılarak bu hânedanın Arap asıllı olduğu ileri sürülmektedir. Sultan Süleyman Solonc'dan (1695-1715) sonra aynı aileden on kişi iktidara geldi. Dârfûr, Hidiv İsmâil Paşa döneminde Osmanlı-Mısır Sudanı'na ilhak edildi ve savaşta yenik düşen son Dârfûr Sultanı İbrâhim öldürüldü (1874). Bölgede Osmanlı-Mısır hâkimiyeti süresince karışıklık çıktı. Bölgenin Mısır hidivleri tarafından ilhakına kadar geçen dönemde Dârfûr sultanlarının Bâbîâli ile yazışmalarda bulundukları ve Abdülmecid ile Abdülaziz'in bunlara hükümdarlıklarını tasdik eden فرمانlar gönderdikleri bilinmektedir.

Sudan, XIX. yüzyılın sonlarında mehdîlik iddiasıyla ortaya çıkan Muhammed Ahmed el-Mehdî'nin isyanına sahne oldu. Kordofan ve Cibâlün-Nûbe'ye seyahate çıkarak güvendiği kimselere davetini açıkladıktan sonra merkez edindiği Ebâ adasına dönen Muhammed Ahmed gönderdiği mektuplarla şeyhlerin ve âlimlerin kendisine tâbi olmasını istedi. Sudan genel valisi Mehmed Rauf Paşa'nın mehdîlik iddiasından vazgeçmesi için yaptığı teklifi reddederek üzerine gönderilen Osmanlı birliklerini yenilgiye uğrattı. "Ensar" adını verdiği taraftarlarıyla önce Nûbe dağına, ardından Kadîr dağına gitti. Fâşûdâ Valisi Râşid Eymen kumandasındaki Osmanlı birliğini de bozguna uğrattı gücünü arttırdı. Bu başarıları mensupları arasında gerçek mehdî oluşunun delili kabul edildi. Üzerlerine gönderilen yeni Osmanlı-Mısır kuvvetlerini de bozguna uğratan Mehdi'ye bağlı güçler Kordofan'ın kuzeyini ele geçirdiler. Eyalet merkezi Bebyid'e doğru ilerledikleri sırada Mısır kuvvetlerinin üstün ateş gücü karşısında büyük kayıp vermelerine rağmen mücadeleyi sürdürdüler.

Bu sırada Mısır'ı işgal eden İngilizler Ekim 1882'de Hartum'a kuvvet sevkettiler. William Hicks kumandasındaki İngiliz-Mısır kuvvetlerine karşı büyük bir zafer kazanan Mehdi, Ubeyid'e girdi (9 Ocak 1883). Dârfûr ve Bahrûlgazâl Aralık 1883 ve Nisan 1884'te Mehdi kuvvetlerine teslim edildi. 26 Ocak 1885'te Hartum'a giren ve büyük camide kılınan cuma namazında bizzat imamlik görevini yerine getiren Muhammed Ahmed el-Mehdi böylece Kızıldeniz'den Dârfûr'a, Dongola'dan Bahrûlgazâl'e kadar Mısır Sudanı'nın başlıca vilâyetleri-ne hâkim oldu. Kurduğu devlet, İngiliz-Mı-

sır kuvvetlerinin büyük askerî harekâtına rağmen 1899 yılına kadar ayakta kalmayı başardı. 19 Ocak 1899'da Sudan'da yönetimin çerçevesini oluşturan bir antlaşmanın imzalanmasıyla Sudan'ın kontrolü fiilen İngiltere'nin eline geçmiş oldu. Bâbîâli, hâkimiyet hakları ihlâl edildiği için bu antlaşmaya şiddetle karşı çıktıysa da bir netice alınamadı. Muhammed Ahmed el-Mehdi devletinin ortadan kalkmasının ardından Dârfûr'un önceki sultanlarından Muhammed Fazl'ın torunu Ali Dînâr, Dârfûr Sultanlığı'nı yeniden kurmayı başardı. Diplomatik bakımdan daha çok İngilizler'e tâbi olan ve onlara yıllık ödeyen Ali Dînâr iç işlerinde serbest olarak hüküm sürdü. Ancak I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ne yaklaşp Bâbîâli ile samimi ilişkiler içine girmesi üzerine İngiliz kuvvetleri tarafından 6 Kasım 1916'da öldürüldü. Bir süre sonra Dârfûr toprakları bir eyalet halinde İngiliz Sudanı'na bağlandı.

BİBLİYOGRAFYA :

M. Ali b. Zeynelâbidîn, *Tercüme-i Risâle-i Sûdân*, İstanbul 1262, tür.yer.; A. J. Arkell, *A History of the Sudan*, London 1961, s. 110, 186-225; Mekki Şübeyle, *es-Sûdân 'abre'l-kurûn*, Kahire 1964, tür.yer.; J. M. Cuq, *Les musulmans en Afrique*, Paris 1975, s. 335-357; Naûm Şukayr, *Târîhu's-Sûdân* (nşr. M. İbrâhim Ebû Selîm), Beyrut 1981, s. 9-141; C. Fluehr-Lobban v.dğr., *Historical Dictionary of the Sudan*, Metuchen-London 1992, s. XIX-XL; Kerem es-Sâvî Bâz, *Memâlikü'n-Nûbe fi'l-'aşri'l-Memlûkî: İzmihlâlühâ ve sukkühâ ve eşerühâ fi'nîşâri'l-İslâm fi Sûdân Vâdi'n-Nîl (648-923 h/1250-1517 m)*, Kahire 2006, tür.yer.; Hasan Ali eş-Şayikî, "Sîretü 'Abdîl-lâh Ebî Serh beyne Mısır ve's-Sûdân", *el-Mü'temerü'd-devlî el-İslâmî fi İfrîkiyye*, Hartum 2006, III, 67-80; Şevki Beşir Abdullah, "Zünnûn es-Sûdânî: Hayâtühû ve âşârüh", a.e., VIII, 57-94; Salâh Ömer es-Sâdık, "Evzâfu'l-âşâri'l-İslâmiyye fi's-Sûdân", a.e., XII, 85-111; Mustafa Muhammed Sa'd, "Ba'zu me'âlimi'da'vati'l-İslâmiyye fi's-Sûdân", *Mecelletü Külliyyeti'l-'ulûmi'l-ictimâ'iyye*, IV, Riyad 1980, s. 399-410; Maurice Delafosse, "Sûdân", *IA*, X, 772-776; S. Hillelson, "Sûdân (Şarkî Sûdân)", a.e., X, 776-782; J. L. Triaud, "Sûdân, Bilâd al-", *EP* (İng.), IX, 752-760; M. W. Daly, "Sûdân", a.e., IX, 746-747; Recâ Düveyderî, "es-Sûdân", *el-Meşû'atü'l-'Arabîyye*, Dimaşk 2005, XI, 211-216.

AHMET KAVAS

Osmanlı Dönemi. Osmanlı Devleti'nin bugünkü Sudan topraklarının özellikle Kızıldeniz sahilinde uzanan kısmına ilgi duyması XVI. yüzyılın ilk yarısına rastlar. Hadım Süleyman Paşa'nın Yemen seferi dönüşünde Kuseyr Limanı'na asker çıkarmasıyla Kızıldeniz kıyılarının ve girişinin emniyeti sağlanmaya çalışıldı. Memlûk beylerinden iken Osmanlı hizmetine giren Özdemir Bey çevrede bulunan yerlerin alınması için görevlendirildi. Bazı Arap kabi-

lelerini itaat altına alan Özdemir Bey, İbrim ve Der kaleleriyle Mağrak ve Say şehirlerini ele geçirdi. Say'da bir kale inşa ettirdi. Func Sultanlığı sınırları içinde Sevâkin adıyla bir sancak kurarak burayı Mısır'a bağladı. Daha sonraki yıllarda bölgede kabilelerin zaman zaman çıkardığı isyanları bastırmak için Mısır beylerbeyi yetkili kılındı.

Yemen beylerbeyiliğine getirilen Özdemir Paşa, 961'de (1554) Habeş seraskerliğine tayin edilince 5 Temmuz 1555 tarihinde Habeş eyaletini kurdu ve önce Sudan'ın Kızıldeniz sahilindeki Sevâkin adasını eyalet merkezi yaptı. XVI. yüzyıl içinde buraya bağlı sekiz sancak bulunmaktaydı. 1557'de alınan, günümüzde Eritre Devleti sınırları içindeki Masavva' bu eyaletin ikinci merkezi olunca Sevâkin buraya bağlı bir sancağa dönüştürüldü. Ardından bugünkü Etiyopya'yı içine alan Habeşistan'ı fetheden Özdemir Paşa 1560'ta buradaki Debârvâ'da vefat etti, daha sonra kabri Masavva'da yapılan türbeye nakledildi. Yerine geçen oğlu Osman Paşa babasının ölümü üzerine kaybedilen toprakları geri aldı ve bölgede Osmanlı idaresini tekrar kurdu. XVII. yüzyılda beylerbeyilik merkezi Sevâkin'e taşındı. Devletin buraya tayin ettiği en üst rütbedeki idareciler genelde Mısır'da daha önce sancak beyliği görevi yapmış olanlar arasından seçilmekteydi. İstanbul'daki kapıcıbaşıardan tayin edilenler de oluyordu. Her üç yılda bir değişen beylerbeyileri bu eyaleti sâlyâne ile yönetiyordu. XVIII. yüzyılın başından itibaren bu eyalet Cidde sancağıyla birlikte idare edilmeye başlandı. Osmanlılar ayrıca Kızıldeniz sahilinde Sevâkin, Masavva' ve Debârvâ'da üç kale inşa ettirdiler.

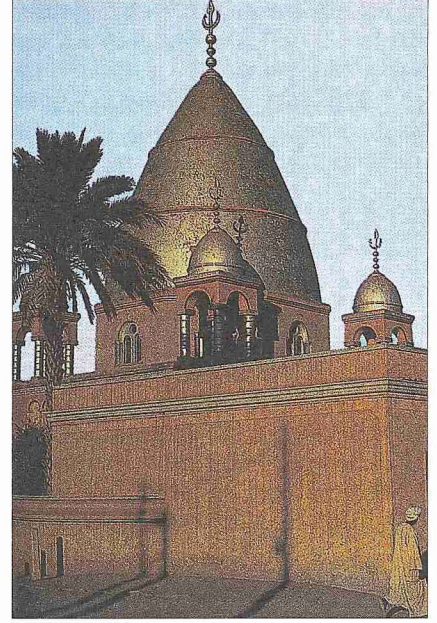
Buradaki idarî yapı merkezden gönderilen idareciler yerine yerlilerin ileri gelenlerine teslim edilirken mevcut memur ve askerler de yerli kadınlarla evlenerek yeni bir neslin doğmasına vesile oldular. Eyalet, 1701 yılı öncesi Cidde sancak beyliği ve Mekke şeyhülharemliliğiyle birlikte tevcih edilirken bu tarihten sonra Rumeli beylerbeyi pâyesine Cidde sancağı mutasarrıfı olan Mekke şeyhülharemliliği tarafından yönetildi. 1756-1792 yılları arasında vezir rütbesinde yirmi dokuz beylerbeyi buraya gönderildi. Son dönemlerinde tayin edilen beylerbeyileri Masavva' ve Sevâkin'de oturmayıp yerlerine mütesellimler yolluyorlardı. Memurların ahali üzerinde nüfuzları azalınca yerlerine genelde yerli kadınlardan doğan yeni nesil arasından seçilen nâibler getiriliyordu. Habeş eyaletinin daha sonraki yıllarda Necd, Mekke, Cidde ve

Medine olmak üzere dört livâya ayrıldığı ve bunlardan Afrika kıyısında sadece Cidde livâsına bağlı Masavva' ve Sevâkin kaymakamlıkları bulunduğu anlaşılmaktadır. Sudan ahalisinin Mâlikî mezhebine bağlı olmasına rağmen bu ülkede asırlarca devam eden Osmanlı idaresinin etkisiyle şer'î mahkemelerde Hanefî fihkî yaygındı.

Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa ve oğulları, Osmanlı Devleti adına bugünkü Sudan'ın idaresini 1821-1882 yılları arasında kendilerine verilen en üst yetkilerle ele geçirdiler. Onların yönetimindeki bu döneme genel Sudan tarihi içinde "Türkiye" adı verilmektedir. Burada görev yapan memurlar Mısır hükûmeti tarafından tayin ediliyor ve içlerinde Türk asıllılar olduğu gibi Avrupalılar'dan da görevliler bulunuyordu. Türkiye dönemi modern Sudan Devleti'nin şekillendiği, millî kimliğin oluştuğu, yabancıların idaresine karşı direnişlerin başladığı dönemdir. İlk defa 1821'de Kavalalı Mehmed Ali Paşa altın ve zümrüt yataklarına sahip olmak, Nil'in kaynaklarından daha fazla istifade etmek, Sudanlı askerleri orduda görevlendirmek, bölgeye sığınan son Memlûk kalıntılarını etkisiz kılmak için Dongola ve Func bölgelerine büyük bir ordu yolladı. Son Func sultanı Bâdî 1821 Haziranında Mısır ordusuna boyun eğmek zorunda kaldı. Ardından Kordofan ele geçirildi. Ancak Dârfûr Sultanlığı üzerinde hâkimiyet kurulamadı. Yeni idare Sudan'a ilk defa bölgeler arası bir devlet bürokrasisinin yerleşmesini sağladı. Ziraatta pamuk ekimi başlatıldı. 1826 yılına kadar Sudan'a giren Mısır birliklerinin başında bulunan kumandanlardan Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İsmâil Kâmil Paşa, damadı Mehmed Hüsrev Bey, Osman Bey ve Mehdî Bey Urfalı burayı yönetti. Onlardan sonra en üst seviyede idare edenlere hükümdar denmeye başlandı ve bun-

ların ilki Ali Hürşid Paşa oldu (1826-1838). Osmanlı Mısır'ının idaresindeki Sudan'da Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın damadı olan Ahmed Paşa Ebû Vidan'ın idareciliği döneminde (1839-1844) önemli gelişmeler yaşandı. Türk denizcisi Sâlim Kaptan yönetiminde, 1839-1842 yılları arasında güneydeki Cuba yerleşim yeri yakınındaki Bari bölgesine doğru Nil üzerinden üç defa gemilerle sefer düzenlendi. 1841'de Sudan bir fermanla Kavalalı Mehmed Ali Paşa'ya tevdi edildi ve paşa artık Nûbe, Sennâr, Kordofan ve Dârfûr eyaletlerinin valisi olarak kabul edilmeye başlandı. Sudan'da Mısır adına hükümdarlıkla birlikte kumandanlık yapan üçüncü kişi Ahmed Paşa el-Menikî (1844-1845), ardından sırasıyla Hâlid Paşa, Abdülatif Paşa, Rüstem Paşa, İsmâil Paşa Ebû Cebel, Selim Paşa, Ali Paşa Sırrî el-Arnaûti, Çerkez Ali Paşa, Erâkıl Bey el-Ermenî, Hasan Bey Selâme, Mehmed Bey Râsih, Mûsâ Paşa Hamdi, Ömer Bey Fahri, Câfer Paşa Sâdık, Câfer Paşa Mazhar, Ahmed Mümtaz Paşa, Edhem Paşa el-Ârifi, İsmâil Paşa Eyyûb, İngiliz Charles George Gordon Paşa ve Mehmed Rauf Paşa (1879-1882) oldu. Sudan'daki Türkiye dönemi Muhammed Ahmed el-Mehdî'nin 1881'de başlattığı hareketle 1885 yılında tamamen yıkıldı.

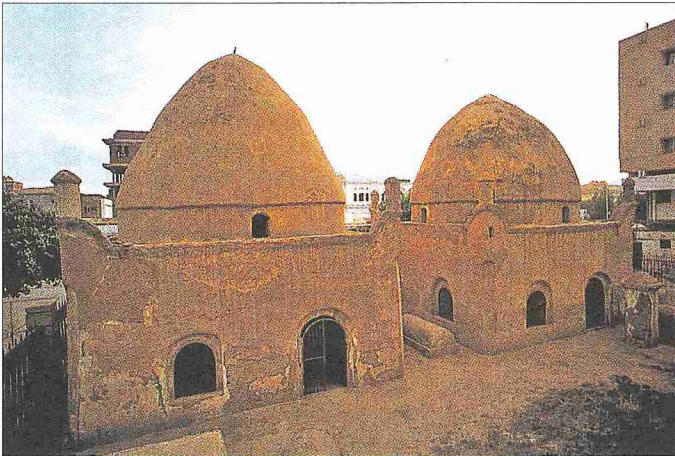
Kızıldeniz sahili ve Somali'ye kadar uzanan sahillerle iç bölgeler, Kavalalı Mehmed Ali Paşa ve onun soyundan gelenler zamanında Masavva' ve Sevâkin muhafızlıklarıyla on bir müdürlüğe ayrılmıştı. Bunlar Hartum, Dongola, Berberâ, Tâkâ, Sennâr, Bahrûlebyâz, Bâlâyinil, Kordofan, Dârfûr, Bahrûlgazâl ve Harar idi. Sudan'ın başşehri olan Hartum, Mavi Nil ile Beyaz Nil'in birleştiği noktada bulunan Halfaya şehrinin yerine Kavalalı Mehmed Ali Paşa tarafından 1823 yılında kuruldu. 1882'de İngiltere Mısır'ı işgal edince burada İngiliz

Ummüdermân'da Muhammed Ahmed el-Mehdî'nin türbesi

valileri görev almaya başladı. İngilizler, müslümanların baş kaldıranları sonucu Sudan'ı terketmek zorunda kaldıysa da Hartum'u bırakmak istemediler. Fakat Muhammed Ahmed el-Mehdî hareketi sonucu 1885'te Hartum Mehdi'ye bağlı güçlerin eline geçti. Mısır buradaki memurlarını ve askerlerini çekti. Ancak Alman asıllı Emin Paşa, Sudan'ın güneyindeki Hattistivâ eyaleti valiliğini 1889 yılına kadar Mısır adına sürdürdü; fakat kendisine gerekli yardım yapılmadığından bulunduğu yeri terketmek zorunda kaldı.

1885'ten Bugüne Sudan. Sudan'da ortaya çıkan ve Osmanlı-Mısır idaresini sona erdiren Muhammed Ahmed el-Mehdî hareketinin lideri Muhammed Ahmed b. Abdullah'tır. Muhammed Şerîf Nûrûddâim'in öğrencisi olan ve Semmâniyye tarikatına intisap eden Muhammed Ahmed kendisini mehdî ilân ederek Sudan'daki Türkiye dönemini yıkmak için mücadele başlattı. Mısır'ın onu durdurma girişimleri sonuçsuz kaldı. 1885'te Hartum ve ülkenin kuzeyinin büyük bir kısmı Mehdi'nin eline geçti. Burada İslâm'ın ilk dönemine uygun bir devlet kurduysa da kendisi aynı yıl vefat etti ve yerini Abdullah et-Teâyîş aldı. Mehdi Devleti adıyla bilinen idare batıda Fransa, kuzeyde İngiltere, güneydoğuda İtalya ve güneybatıda Belçika

Hartum'da XIX. yüzyılda inşa edilen Ahmed Paşa ve Mûsâ Paşa türbeleri

gibi güçlü sömürge devletlerinin kontrolündeki bölgelerin arasında kaldı. Mehdî Devleti yaklaşık on beş yıl idareyi elinde tuttu. İngilizler, Hartum'un düşüşünü ve özellikle genel valileri Gordon Paşa'nın öldürülmesini Sudan'ın tamamının işgali için bir fırsat olarak değerlendirdiler. Sudan'ı Mehdî taraftarlarına bırakmaya niyetli olmayan İngilizler, Mısırlı ve Sudanlı askerlere kumanda eden Horatio Herbert Kitchner'i Abdullah et-Teâyişi'nin üzerine sevkettiler. 2 Eylül 1898 tarihinde Kerkeri savaşında Teâyişi büyük bir yenilgiye uğradı ve Mehdî Devleti yıkıldı. Kahire'de İngiltere adına en üst yetkili olarak bulunan Lord Cromer, Sudan'da Mısırlıların nüfuzunu göz önünde bulundurarak 19 Ocak 1899'da "condominium" (iki devletin ortak hâkimiyeti) adı verilen yeni bir idare başlattı. Yeni dönemde iktidar, İngiltere tarafından belirlenen ve Mısır hıdivi tarafından zorunlu olarak tayin edilen genel valilerin elinde kaldı. Toplam on İngiliz devlet adamının genel valilik yaptığı bu dönem 1956 yılına kadar sürdü. Baronluk unvanı alan, İngiltere'nin bu ikinci döneminin ilk valisi Kitchner, Sudan'da Muhammed Ahmed el-Mehdî birliklerinin kendisini bozguna uğratmasının ardından fazla kalmadı. Yerine Francis Reginald Wingate geçti ve 1899-1916 yılları arasında burada kalarak İngiliz sömürgeciliğini Sudan'a gerçek anlamda yerleştirdi.

I. Dünya Savaşı ortak hâkimiyet yönetiminde bazı değişiklikleri beraberinde getirdi. Henüz savaşın başında Osmanlı Devleti'nin cihad çağrısının Mısır ve Sudan'da etkili olmaması için sert tedbirler alındı. Sudan savaş döneminde bir askerî üs haline getirildi. İngilizler, bu döneme kadar göz ardı edilen ulemâ sınıfına özel ilgi göstermenin yanında şeyhlerden kendilerine tepki göstermeyenlere ve bilhassa mehdîliğin başında bulunan Muhammed Ahmed el-Mehdî'nin oğlu Abdurrahman el-Mehdî'ye karşı yumuşak bir tavır sergiledi. Diğer taraftan İngilizler'in en sert muhaliflerinden olan ve genelde Trablusgarp vilâyeti üzerinden yardım alan, bazan da Hicaz'a gönderdiği adamları vasıtasıyla Osmanlı Devleti ile münasebetlerini sürdüren Dârfûr Sultanı Ali Dînâr, idarî merkezi Fâşir'de 1916'da yapılan savaşta öldürülerek toprakları 1874'te olduğu gibi tekrar Sudan sömürgesine katıldı.

1920'ye kadar ortak yönetim en geniş anlamıyla İngilizler'in elinde kalırken giderler Mısır tarafından finanse edildi. Üst yönetim İngiliz subayları ve sivil memur-

lara bırakıldı. İcra görevleri ise Mısırlı, Suriyeli ve yabancılarla yakın münasebet kurran kuzeyli Sudanlılar'a verildi. Ortak hâkimiyet devrinde Vâdîhalfâ ile Hartum ve Cezîre ile Ubeyyid arasında demir yolu, Kızıldeniz sahilinde Port Said Limanı inşa edildi. Mısır hıdivliği kendi yönetiminin sadece kâğıt üzerinde kalmasından rahatsızdı ve Sudan üzerinde azalan etkisini arttırmak istiyordu. 1936 yılında eski etkinliğini arttırma siyasetinin bir sonucu olarak bir miktar Mısır askeri Sudan'a tekrar girdi. İngilizler, laik eğitimle yetiştirdikleri gençlerin 1938'de diplomalılar genel kongresi düzenlemesine müsaade ettiler. İngilizler'in Abdurrahman el-Mehdî ile gelişen münasebetleri ve kendisine şövalyelik verilmesi Sudan'da halkın Muhammed Ahmed el-Mehdî hareketine tepki duymasına ve kısmen kendisinden soğumasına sebep oldu. 1920'li yıllardan itibaren sömürge idaresinden aldığı bazı imtiyazlarla giderek zenginleşmesi, genelde Mısır hıdivliği tarafından desteklenen Mîrganiyye'nin lideri Ali el-Mîrganî ile 1930'lu yıllarda açık rekabete girmesi olumsuz etki bırakmaktaydı.

II. Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte Sudan'da bağımsızlık hareketleri kendini göstermeye başladı. Yeni siyasî partiler kurulurken bu ülkedeki İngiliz-Mısır ortak hâkimiyeti giderek zayıfladı ve iki ülke arasında 1945'te yeni bir antlaşma yapılarak Mısır'ın Sudan üzerindeki hakları yeniden tanındı. Ancak hem Sudan'daki İngiliz memurlar hem bağımsızlık taraftarı Sudanlılar bu antlaşmadan rahatsız oldular. Mehdî ailesi de Mısır'ın nüfuzunun artmasını istemiyordu. Abdurrahman el-Mehdî, Fas ve Libya'da olduğu gibi kendi hâkimiyetinde kurulacak bir hânedan devletinin başına geçme siyaseti güdüyordu.

Sudan sömürgesinde 1948'de bir yasama meclisi ve İngiliz valisinin tayin ettiği on iki üyeli bir icra konseyi kuruldu. İsmâil el-Ezherî ve Ali el-Mîrganî gibi Mısır ile birlikte hareket etme taraftarları ortak tavır belirlediler. 1952'de Mısır'da hıdiv ailesine karşı yapılan devrim Sudan'ı da etkiledi. 1953'te İngiltere Mısır ile anlaşarak Sudan'a üç yıl içinde kendi geleceğini belirleme hakkı tanıdı ve parlamento için seçim yapılmasına karar verildi. 25 Kasım 1953'teki seçimlerden Ali el-Mîrganî'nin Demokratik Birlik Partisi ile iş birliği yapan İsmâil el-Ezherî galip çıktı.

1955 yılı sonunda yaşanan siyasî gelişmeler Sudan'ı bağımsızlığa çok yaklaştırdı ve 1 Ocak 1956'da yeni bir devlet olarak ortaya çıktı. Ancak Sudan'ın içinde bulunduğu şartlar hem siyasî anlamda hem de oldukça geniş topraklara sahip olan coğrafyasında arzu edilen birlikteliği sağlamaktan uzaktı. İsmâil el-Ezherî seçimlerin galibi olduysa da aslında siyasî anlamda mehdîliği temsil eden Abdurrahman el-Mehdî'nin önderliğindeki Ümmet Partisi'nin ve Demokratik Birlik Partisi'ni temsilen Mîrganiyye'nin lideri Ali el-Mîrganî'nin ağırlığı hissediliyordu. 1956-1958 yıllarında kurulan beş kişilik bir hâkimiyet meclisi idaresinin onayıyla oluşturulan hükümetin 1 Ocak – 5 Temmuz 1956 tarihlerinde ilk başkanı İsmâil el-Ezherî oldu. Onun düşürülmesinden sonra kurulan ilk koalisyon hükümetinde Ümmet Partisi sekreteri Abdullah Hâfîl başbakanlığa getirildi. 18 Kasım 1958'de Genelkurmay Başkanı General İbrâhim Abbûd'un yaptığı askerî darbe ile bütün siyasî partilerin faaliyetleri askıya alındı. General Abbûd 30 Ekim 1964'e kadar başbakanlığı, 16 Kasım 1964'e kadar konsey başkanlığı görevleri-

Hartum'da
Arap
Çarşısı

ni birlikte yürüttü. Sudan'ın güney bölgesinde çoğunluğu oluşturan animistler ve özellikle iç siyasette onları da etkileri altına alarak öncülük yapan hristiyan azınlığın başlattığı karışıklıklar darbe döneminde giderek arttı. Buna karşılık merkezî idare, bölgede Arapça'nın ve İslâm dininin yayılması için bazı girişimleri yanında herhangi bir ciddi adım atmamakla birlikte burayı millî sınırlar içinde tutma siyasetini sürdürdü. 1955'te başlayan güneydeki baş kaldırı 1964'te iç savaşa dönüştü. Siyasî partiler 1964 yılı içinde yeniden serbest bırakıldı. 30 Ekim'de sivil bir kişi olmakla beraber siyasî parti bağlantısı bulunmayan Sırrülhalife el-Halim'in başbakanlığında kurulan yeni hükümet 2 Haziran 1965'e kadar iş başında kaldı. 1965'te yapılan seçimler sonucunda Ümmet Partisi ile Millî Birlik Partisi yeni bir koalisyon hükümeti için anlaştılar ve 15 Haziran 1965 – 25 Temmuz 1966 tarihleri arasında başbakanlığa Ümmet Partisi'nden Muhammed Ahmed el-Mahcûb getirildi. Devlet yüksek konseyi başkanı ise 8 Temmuz 1965'te İsmâil el-Ezherî oldu, bu görevde 25 Mayıs 1969'a kadar kaldı. 27 Temmuz 1966'da bu defa Muhammed Ahmed el-Mehdî'nin torunu Sâdik el-Mehdî başbakan olarak 18 Mayıs 1967'ye kadar görev yaptı. Bu arada Ensar adıyla bilinen, liderliğini amcası Abdülhâdî'nin yürüttüğü harekete karşı acımasız bir mücadeleye girişti. Partiler arası rekabet giderek kızıştı. Yeni koalisyon hükümeti kuruldu.

Sudan'ın bu istikrarsızlığı karşısında Albay Ca'fer en-Nümejrî idaresindeki bir grup asker 25 Mayıs 1969'da ikinci askerî darbeyi gerçekleştirdi. Böylece zor da olsa yürütülmeye başlanan çok partili siyasî hayat bir defa daha kesintiye uğradı. Sudan Sosyalist Birliği'nin tek parti rejimi başladı. 19 Temmuz 1971'e kadar devam eden bu rejime karşı bu defa da Komünist Partisi'yle birlikte hareket eden Albay Ebû Bekir en-Nûr Osman tarafından bir askerî darbe yaptırıldıysa da on gün sonra Ca'fer en-Nümejrî duruma yeniden hâkim oldu ve 1971 Ekimindeki seçimlerde kendisini devlet başkanı seçti. Fakat ülkede karışıklıklar dinmek bilmiyordu. Dış borçların giderek artması ve ekonomik çöküş önlenemedi. Ülkede sistemin İslâmlaşması yönünde bazı adımlar atılırken güneydeki iç savaşa karşı bölge halkı üzerinde Arap kültürünün yaygınlaştırılmasına çalışıldı. 1983'te sadece müslümanların yaşadığı bölgelerde uygulanan şer'î kanunlar ülkenin her tarafı için geçerli kılındı. 1985'te kurulan Sudan Halk

Kurtuluş Ordusu Hareketi bütün Güney Sudan'ı iç savaşa sürükledi. Ayrıca komünist hareketleri ve İhvân-ı Müslimîn, Nümejrî rejimine cephe aldı. Nümejrî bir yurt dışı seyahatinde bulunduğu sırada 6 Nisan günü siyasî partiler harekete geçerek askerî rejime son verdiler. Devlet başkanlığına Abdurrahman Sivârüzzeheb getirildi; onun ardından bu görev yüksek konsey başkanı sıfatıyla Ahmed Ali el-Mîrganî'ye intikal etti. Bu yeni yönetim 30 Haziran 1989'da Ömer Hasan Ahmed el-Beşîr tarafından yapılan askerî darbeye kadar sürdü. Bundan sonra özellikle iki mesele Sudan için önemli gelişmelere yol açtı. Bunlardan ilki Güney Sudan meselesidir.

Sudan Cumhuriyeti sınırlarına 1820-1882 yılları arasında peyderpey katılan ülkenin güneyindeki Yukarı Nil, Bahrülgazâl ve Ekvator (Hattüstivâ) vilâyetlerinde yaşayanlar tamamen animistti. Bunlar yeni dönemle birlikte kısmen İslâm dinini kabul ederken kısmen Arap dilini öğrendiler. 1882'de İngiltere'nin Sudan'a müdahalesiyle başlayan ve 1956'daki bağımsızlığa kadar devam eden süreçte misyonerlerle ciddi bir hristiyanlaştırma kampanyası yürütüldü. Aradan geçen yaklaşık 130 yıla rağmen Güney Sudan'da hristiyanların oranı % 5 ile 15 arasında kaldı, müslümanların oranı da % 15 ile 20 arasındadır. Animistler ise çoğunluğu oluşturmakla birlikte eğitimi olmadıkları için kendi bölgelerinde fazla söz sahibi olamadılar. Müslümanlar daha ziyade merkezî idareye bağlı kalarak etkili olabilirken hristiyan azınlık milletlerarası câmiada büyük destek gördüğü için bütün bölgedeki iç savaşın yegâne muhatabı gibi algılanmaktadır. Hartum merkezî idaresinin bölgede beraber hareket ettiği birlikler ise yeterli güce sahip bulunmamaktadır. Bu bölgede 1970'li yıllarda Amerika Birleşik Devletleri tarafından tesbit edilmesine rağmen iç karışıklık sebebiyle terkedilen petrol yataklarının 1990'lı yılların sonundan itibaren Çin tarafından Sudan merkezî hükümetiyle iş birliği halinde işletilmeye başlanmasıyla iç savaş giderek şiddetlendi. Ancak 2003 yılında yapılan bir antlaşma ile 2011 yılında yapılacak referanduma kadar barış sağlanmasına karar verildi. Bu arada Güney Sudan adına antlaşmayı imzalayan John Garang 2005 yılında geçirdiği bir helikopter kazasında öldü.

Öte yandan güney meselesinde belli bir barış ortamı elde eden Sudan merkezî hükümeti 2003 yılında bu defa ülkenin batısında yaklaşık 500 km²'lik bir alanı kaplayan Dârfûr bölgesinde direniş güçleri-

nin saldırıya geçmesiyle yeni bir iç savaşla yüzyüze geldi. Ülkenin son yıllarda başta petrol olmak üzere elde edilen gelirleri farklı bölgeler arasında eşit dağıtılmadığını bahane eden ve birbirlerinden bağımsız hareket eden direniş güçleriyle merkezî hükümet taraftarı Cencavid denen millis birlikleri arasında 2007 sonuna kadar meydana gelen çatışmalarda çoğu sivil 10.000 civarında insan hayatını kaybetti. Uluslararası gözlemciler ise bu rakamı 300.000 ve göç edenleri de 2 milyon olarak ifade etmektedir. Sudan Devleti ise bu rakamların doğru olmadığını ileri sürmektedir.

Dinî ve Sosyal Hayat. Sudan'da ülkenin güneyi hariç büyük bir kısmında yaşayan nüfusun tamamına yakını müslümanlar oluşturur. İslâmiyet'in özellikle Mısır tesiriyle yayılması dolayısıyla burada bir taraftan dinî ilimleri öğreten ulemânın, diğer taraftan tasavvufî hayata ağırlık veren şeyhlerin etkisi yaygındır. Sudanlı müslümanların çoğu Mâlikî mezhebine mensup olduğu halde özellikle Osmanlı-Mısır idaresinde resmî makamlarda Hanefî fıkhi esas alınmaktaydı. Mâlikî fıkhi ise daha ziyade "halve" denilen Kur'an okullarında öğretilmekteydi. İngiliz sömürgeciliğinde bu geleneksel eğitim kurumları toplumu aşırı derecede etkilediği için uzun süre engellendi ve sadece din eğitimi verilmesine müsaade edildi. Yedi-on beş yaşları arasındaki çocukların Kur'an-ı Kerim'i ezberlemeleri ve bir fakih nezâretinde dinî ilimleri öğrenme süreci sekiz yıl sürmekteydi. Sömürgecilik öncesinde her köyde bir halve varken 1961 yılına gelindiğinde bütün Sudan'da bunların sayısı 250'ye, 1971'de 181'e kadar düştü. Halvelerde eğitimlerini tamamlayan gençler dört yıllık yüksek eğitime devam edebiliyorlardı.

Sudan'daki tarikatların tamamına yakını ülke dışından gelen etkilerle yayılmıştır. Afrika kıtasında güçlü olan Kâdiriyye ve Şâzeliyye tarikatları Mısır ve Hicaz'dan gelen müntesipleri sayesinde Sudan'da çok erken dönemlerde etkili oldu. Şâzeliyye tarikatı, Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî'nin damadı olan Hâmid Ebû Dünâne vârisiyle 1445 yılında Sudan'da yayılmaya başladı. Bu tarikat XVIII. yüzyıla kadar Sudan'da yaygın konumdaydı. Func Sultanlığı döneminde başlayan bu süreç Türkiye döneminde ülkenin her tarafına yayılarak devam etti. Kâdiriyye ise 1550'de Hicaz'dan gelen Tâceddin el-Buhârî tarafından tesis edildi ve daha sonra en yaygın tarikat haline geldi.

XIX. yüzyıl boyunca Sudan'da birçok yeni tarikat yaygınlaştı. Bunlar arasında Semmâniyye, Faslı mutasavvıf Ahmed b. İdrîs'e intisap edenlerin Sudan'da yaydıkları İdrîsiyye, Râşidiyye, Mîrganiyye, İsmâiliyye ve Meczûbiyye kolları ile Batı Afrika'dan gelenlerin yaydıkları Ticâniyye önemlidir. Semmâniyye, Halvetîliğin alt kollarından biri olup Ahmed b. Beşîr et-Tayyib vârisiyle ülkede yaygınlaştı. Hindiyye de Semmâniyye'nin bir alt koludur ve Hicaz'dan gelen Muhammed Emîn el-Hindî'ye intisap edenlerin çizgisini takip ettirmiştir. Bunlar da zamanla siyasî tavır takındılar ve Seyyid Siddîk Yûsuf el-Hindî, Ca'fer en-Nûmeyrî'nin en büyük muhaliflerinden oldu. Mîrganiyye tarikatı Ahmed b. İdrîs'e intisap eden Senûsiyye dışında ikinci önemli koldu ve ilk şeyhi Muhammed Osman el-Mîrganî, Hicazlı bir aileye mensup olmakla birlikte menşee itibarıyla Orta Asyalı idi. Tarikat, Mekke ve Mısır ulemâsı tarafından desteklendiği için Arap yarımadasında ve oğlu Muhammed Hasan sayesinde Sudan'da yayıldı.

Sudan'ın meşhur mutasavvıfları arasında Şeyh Abdürrahîm el-Bürâî, Seyyid Muhammed Osman el-Mîrganî, Şeyh İsmâil el-Velî, Şeyh el-Ca'fî, Şeyh Muhammed Abdülburhânî, Şeyh Hafyân ve Şeyh Fâtih Garîbullah sayılabilir.

Sudan müslüman toplumunun dinî önderleri olan fakihler ise zamanla önemli imtiyazlar elde ettiler. 1912'de Ezher gibi yüksek din eğitimi vermek üzere Ümmüdermân şehrinde bir enstitü açıldı. Dinî konularda fetva verilirken Hanefî mezhebi esas alındı, ancak şahsî konularda Mâlikî mezhebi uygulanıyordu. Günümüzde Afrika kıtasında İslâm'ı yaymak amacıyla Sudan'da el-Munazzametü'd-Da'vetül-

İslâmiyye kurularak faaliyete geçirildi. Birçok bölgede medrese ve cami inşa ettirildiği gibi insanî yardım faaliyetlerinde de bulunmaktadır. İngiliz dönemi öncesinde yaygın olan geleneksel dinî programlar öncelikli durumdaydı. İngiliz idaresi de başlangıçta laik eğitim sistemini benimsettiyse de yetişen diplomalı gençler arasında İngiliz sömürgeciliğine karşı direnişi organize eden gruplar oluşmaya başlayınca mezunlarına "efendi" denilen laik okulların yerine tekrar "havle" denilen geleneksel eğitimi sürdüren okullara ağırlık verdiler. Efendilerin Sudan idaresinde ilerlemeleri engellendi.

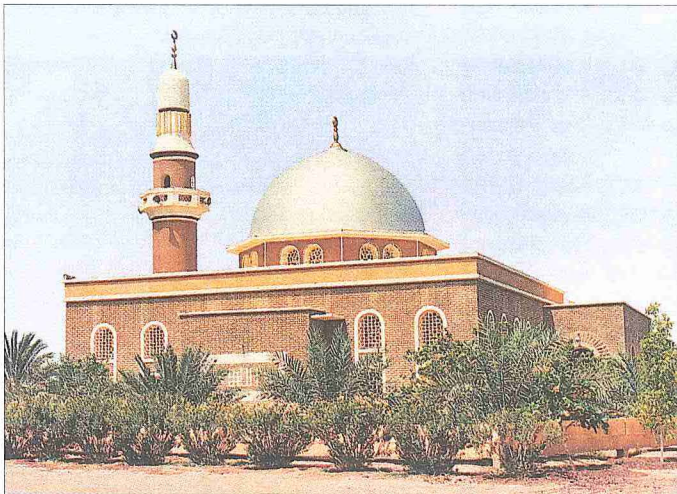
Bugün Sudan sınırları içinde 134 mahallî dil konuşulmakta olup bunların çoğunluğu sadece konuşma dili olarak kullanıldığından edebiyat geleneği çok zayıftır. Bu diller Afrika dillerinin ait olduğu Afrika-Asya, Nil-Sahrâ ve Nijer-Kongo dil ailelerine bağlıdır. Okuma yazma oranı ülkede 1990'lı yıllara gelindiğinde hâlâ % 20'ler seviyesindeydi. Birçok Afrika ülkesine göre eğitim faaliyetleri Sudan'da epeyce ileri durumdadır. Ülke genelinde otuza yakın devlet üniversitesi ve özel üniversiteler bulunmaktadır. Başta 1953 yılında açılan Hartum Üniversitesi olmak üzere Sudan Teknik Üniversitesi, Dârûr Üniversitesi, Cezîre Üniversitesi ve Cûbâ Üniversitesi yanında bilhassa yüksek dinî tahsil için Kur'an ve İslâm İlimleri Üniversitesi önde gelen eğitim kurumlarıdır. Sudan'ı İslâm dünyasında ve Afrika'da önemli kılan eğitim kurumlarının başında temeli 1960'lı yıllarda atılan, 1977'de Afrika İslâm Merkezi'ne, 1992'de üniversiteye dönüştürülen Hartum'daki Milletlerarası Afrika Üniversitesi gelir. el-Merkezül-İslâmî el-İfrîkî ise geleceğin Afrikalı müslüman aydınlarını ye-

tiştirmek amacıyla açıldı ve 1992'de Câmîatü İfrîkiyyâ el-âlemiyye adıyla üniversiteye çevrildi. Afrika'nın hemen her tarafından binlerce öğrenci buraya gelmektedir.

XX. yüzyılda Sudan'da önemli devlet adamları ve aydınlar yetişti. Bunlar arasında Hasan et-Türâbî, Hasan el-Mekkî, Mahmûd Muhammed Tâhâ, Ticânî Abdülkâdir ve İsmâil el-Ezherî bulunmaktadır. Sudanlı meşhur yazarlar içinde Abdullah et-Tayyib, Franz Deng, Tayyib Sâlih, Ali el-Mek, Fâzıl Büsrâ ve İshak Ahmed Fazlullah yer almaktadır. Şairler arasında Ticânî Yûsuf Beşîr, Hâdî Âdem, Muhammed Saîd el-Abbâsî, Ferrâc et-Tayyib, Muhammed el-Mekkî İbrâhim, Muhyiddin Fâris, Seyfeddin ed-Desûkî, Sâlih Ahmed İbrâhim, Muhammed Miftâh el-Feytûrî ve Muhammed Mehdi el-Meczûb'un isimleri zikredilebilir.

BİBLİYOGRAFYA :

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, X, 828-952; Mehmed Muhsin, *Afrika Delîli*, Kahire 1312, s. 98-99, 197-200; Mehmed Mîhrî, *Sûdan Seyahatnâmesi*, İstanbul 1326, s. 308-327; J. S. Trimmingham, *Islam in the Sudan*, London 1949, tür.yer.; Saad ed Din Fawzi, *The Labour Movement in the Sudan: 1946-1955*, London 1957, s. 3-13, 17-24; P. M. Holt, *The Mahdist State in the Sudan (1881-1898)*, Oxford 1958; a.mlf. – M. W. Daly, *A History of the Sudan*, London 1988; M. W. Daly, "Sûdân", *EP* (Fr.), IX, 778-784; Kernâl Desûkî, *Dirâsât fi'l-müctema'i's-Sûdânî*, Kahire 1973, tür.yer.; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*, İstanbul 1974, s. 73-78, 129-132; *The Europeans in the Sudan: 1834-1878* (ed. ve trc. P. Santi – R. Hill), Oxford-New York 1980, tür.yer.; Naûm Şukayr, *Târîhu's-Sûdân* (nşr. M. İbrâhim Ebû Selîm), Beyrut 1981, s. 142-211; M. İbrâhim Ebû Selîm, *el-Hareketü'l-fikriyye fi'l-Mehdiyye*, Beyrut 1981; a.mlf., *Fihri'sû âşârî'l-İmâm el-Mehdî*, Beyrut 1995, tür.yer.; M. Ömer Beşîr, *Te'tavvûrât-ta'lim fi's-Sûdân: 1898-1956* (trc. Cüneyd Ali Ömer v.dğr.), Beyrut 1983, tür.yer.; a.mlf., *Târîhu'l-hareketi'l-vâ'aniyye fi's-Sûdân: 1900-1969* (trc. Cüneyd Ali Ömer v.dğr.), Beyrut 1407/1987, tür.yer.; Adil Doğru, *Sudan Dosyası*, İstanbul 1986; C. Fluehr-Lobban, *Islamic Law and Society in the Sudan*, London 1987, tür.yer.; a.mlf. v.dğr., *Historical Dictionary of the Sudan*, London 1992, s. XL-XLI, 9; *Le Sudan contemporain* (ed. Marc Lavergne), Paris 1989, tür.yer.; Ali Sâlih Kerrâr, *et-Tarîkatü'l-İdrîsiyye fi's-Sûdân*, Beyrut 1411/1991, s. 45-77, 81-109; Abdülvehhâb el-Efendî, *Turabi Devrimi: Sudan'da İslâm ve İktidar* (trc. Hasan T. Kösebalaban), İstanbul 1993, tür.yer.; *ed-Dimukrâtiyye fi's-Sûdân: el-Bu'dü'l-târîhi ve'l-vaz'ü'r-râhin ve âfâku'l-müstakbel* (nşr. Haydar İbrâhim Ali), Kahire 1993, tür.yer.; Hasan Turabi, *Sudan İslami Hareketi* (trc. Ekrem Demir), İstanbul 1994; Yûsuf Fazl Hasan, *Mukaddime fi târîhi'l-memâlikî'l-İslâmiyye fi's-Sûdânî's-şarkî: 1450-1821*, Hartum 2003, s. 53-81, 91-105, 111-129, 137-154; B. DeGorge, *From Piety to Politics: The Evolution*

Hartum'da
Afrika
İslâm
Merkezi
Camii

of Sufi Brotherhoods, Washington 2006, s. 31-63; *es-Sûdân fi'l-'ahdî'l-'Osmânî min hilâli ve-şâ'ikî'l-'Erşifi'l-'Osmânî* (haz. Uğurhan Demirbaş v.dğr.), İstanbul 2007; C. N. Gordon, "The Islamic Legal Revolution: The Case of Sudan", *The International Lawyer*, XIX, Chicago 1985, s. 793-815; G. R. Warburg, "Islam and State in Numayri's Sudan", *Africa*, LV/4, London 1985, s. 400-413; S. Hillelson, "Sûdan", *İA*, X, 776-778; Recâ Düveyrî, "es-Sûdân", *el-Meusu'atü'l-'Arabîye*, Dimaşk 2005, XI, 211-216.

AHMET KAVAS

SUDEY b. ACLÂN

(bk. EBÜ ÜMÂME).

SÜDÎ BOSNEVÎ

(ö. 1007/1599 [?])

Boşnak asıllı
Osmanlı âlimi ve şârihi.

Bosna-Hersek'te Karadağ sınırına yakın Čajniče kasabasına bağlı Sudići köyünde doğdu. Adı Ahmed olup Sûdî diye adlandırılması doğduğu köye nisbetlidir. Bursalı Mehmed Tâhir tarafından Foçalı diye gösterilmesi (*Osmanlı Müellifleri*, I, 323) büyük ihtimalle o dönemde Čajniče yakınındaki Foça'nın (Foča) daha meşhur olmasındandır. İlk eğitimini muhtemelen Foça'da aldıktan sonra Saraybosna'ya gitti. *Şerh-i Gülistân*'daki kayıtlardan öğrenim hayatının bir kısmının burada geçtiği anlaşılmaktadır. Daha sonra İstanbul'a geçerek yüksek öğrenimini tamamladı. Öğreniminin ardından kısa bir süre Erzurum'a ve oradan Diyarbekir'e gitti. Bu sırada yirmi beş yaşlarında olduğu tahmin edilen Sûdî, Diyarbekir'de Molla Muslihüddîn-i Lârifî'nin derslerine katıldı. Ardından Dimaşk'a geçerek Halîm-i Şirvânî'den *Gülistân*'ı okudu. Sabûhî-i Bedahşî ve Hüseyin-i Hârizmî'nin derslerine devam etti. Bağdat, Kûfe ve Necef'te birkaç yıl kalıp tahsilini sürdürdü. Bu dönemde hac farızasını da ifa edip İstanbul'a döndü.

İstanbul'da Atmeydanı'ndaki İbrâhim Paşa Sarayı'nda bulunan Gilmân-ı Hâssa'ya hoca tayin edildi. Ancak kısa bir süre sonra büyük ihtimalle Sokullu Mehmed Paşa'nın vefatının ardından emekli edilerek görevinden uzaklaştırıldı. Ardından inzivaya çekilip eserlerini yazmakla meşgul oldu. "Hazret-i İâsâ ömrü boyunca duacı Sûdî gibi hiç evlenmemiştir" şeklindeki sözüne göre kendisi de hiç evlenmemiştir (*Şerh-i Divân-ı Hâfız*, III, 171). Kâtib Çelebi,

Nev'îzâde Atâî ve Safvet-beg Başagiç'e göre 1000 (1591-92) yılında, Bursalı Mehmed Tâhir ve Şacir Sikiriç'e göre 1005'te (1596-97) vefat etti ve İstanbul Aksaray'da Yusuf Paşa Camii hazîresinde defnedildi. Aynı tarih *Şerh-i Gülistân*'ın başındaki mukaddimede de bulunmaktadır. Ancak Sa'dî-i Şirâzî'nin *Bostân*'ına yazdığı şerhi 2 Şevval 1006 (8 Mayıs 1598) tarihinde tamamladığına göre Sûdî'nin en erken 1007 (1599) yılında vefat ettiği tahmin edilmektedir (Hoca, s. 16). Sûdî özellikle Fars dili ve edebiyatı konusunda dönemin başarılı âlimlerinden biriydi. Bazı Arapça eserlerin tercüme ve şerhiyle meşgul olması Arapça'ya da vâkıf olduğunu, Türkçe şerh ve tercümeleri yanında Gilmân-ı Hâssa'ya hoca tayin edilmesi de iyi Türkçe bildiğini göstermektedir.

Eserleri. 1. *Şerh-i Divân-ı Hâfız*. Müellif, daha önce Mustafa Sürûrî ve Şemî tarafından yapılan şerhlerin yeterli olmadığına kanaat getirerek bu eserini kaleme almış ve anılan şerhlerin hatalarına işaret etmiştir. Eser ilk defa üç cilt (Bulak 1250), daha sonra Sadreddin Konevî şerhinin kenarında iki cilt (İstanbul 1289) halinde neşredilmiştir. Ancak her iki neşir de ilmî bakımdan yeterli seviyede değildir. 2. *Şerh-i Gülistân*. Sa'dî-i Şirâzî'nin eserine yaptığı şerhtir. Çağdaş araştırmacılar Şacir Sikiriç bu şerhi diğer *Gülistân* şerhleriyle karşılaştırmış ve bazı hataları olmakla birlikte Sûdî'nin diğerlerine üstünlüğünü ortaya koymuştur. İstanbul'da beş defa neşredilen eser (1249, 1276, 1286, 1291; Şemî'nin şerhiyle birlikte, İstanbul 1293) H. Hoştinat, Z. Çavuşî ve A. A. Kâzımî tarafından *Şerh-i Sûdî ber Gülistân* adıyla Farsça'ya tercüme edilmiştir (Tahran 1349 hş.). 3. *Şerh-i Bostân*. Yine Sûdî Sa'dî-i Şirâzî'nin eserine, Mustafa Sürûrî, Şemî ve Bursalı Havâyî tarafından yapılan şerhleri beğenmemiş ve onların hatalarına da işaret ettiği bu şerhi kaleme almıştır (I-II, İstanbul 1288). Eser, Ekber Behrûz tarafından *Şerh-i Sûdî ber Bostân-ı Sa'dî* adıyla Farsça'ya çevrilmiştir (I-II, Tebriz 1352 hş.). 4. *Şerh-i Lugat-ı Şâhidî*. İbrâhim Şâhidî'nin manzum Farsça lugatçesinin şerhi olan ve kaynaklarda zikredilmeyen eserin bir nüshasını Nazif M. Hoca tesbit etmiştir (Süleymaniye Ktp., nr. 688). 5. *Risâle-i Sûdî Efendi*. Hâfız-ı Şirâzî'nin ilk gazelinin ikinci beytiyle Sa'dî-i Şirâzî'nin *Gülistân*'ındaki bir beyte yazdığı şerhi ihtiva eden iki ayrı risâlesi Nazif M. Hoca tarafından neşredilmiştir (bk. bibl.). 6. *Şerh-i Kâtiye*. İbnü'l-Hâcib'in nahve dair eserinin

Türkçe tercüme ve şerhidir (yazma nüshaları için bk. Hoca, s. 32-33; *Mu'cemü'l-mahtûât*, I, 585). Eser *el-Kâfiye*'nin Arapça metni ve şerhi, Seyyid Şerîf el-Cürçânî'nin Farsça tercümesi ve şerhiyle birlikte *Şurûhu'l-Kâfiye se Zebân Arabî, Fârisî, Türkî* adıyla Osman Hilmi Karahisarlı tarafından neşredilmiştir (İstanbul 1312). 7. *Şerh-i Şâtiye*. Yine İbnü'l-Hâcib'in sarf ilmine dair eserinin Türkçe tercüme ve şerhidir (yazma nüshaları için bk. a.g.e., a.y.).

Sûdî'nin kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: *Tercüme-i Takrîrât alâ Hutbeti Feridü'd-dîn* (İbnü'l-Hâcib'e ait eserin Türkçe tercümesidir); *Hâşiye 'alâ Şerhi Hidâyeti'l-hikme* (Kâdî Mîr Meybüdî tarafından Esîrüddin el-Ebherî'nin *Hidâyetü'l-hikme* adlı eserine yazılan şerhin hâşyesidir); *ed-Dav' Tercümesi* (Tâceddin el-İsferâyînî'nin Arap nahvine dair eserinin Türkçe tercümesidir); *Şerh-i Mesnevî*; *Risâle-i Müşkilât-ı ve Istilâhât-ı Mesnevî*. Sûdî'nin ayrıca Fettâhî'ye ait *Hüsn ü Dil*'i Türkçe'ye çevirdiği kaydedilmektedir (Şabanović, s. 94).

BİBLİYOGRAFYA :

Sûdî Bosnevî, *Şerh-i Divân-ı Hâfız*, Bulak 1250, III, 171; Atâî, *Zeyl-i Şekâik*, II, 332; Kâtib Çelebî, *Fezleke*, I, 7; *Keşfü'z-zunûn*, I, 244-245; II, 1021, 1372-1373, 1504; Mes'ûd-i Harâbâtî [Muallim Nâci] – Şeyh Vasfî, *Şöyle Böyle*, İstanbul 1302, s. 95-97; *Osmanlı Müellifleri*, I, 323-324; Mehmet Hancıç, *el-Ceherü'l-esnâ fi terâcimi 'ulemâ'i ve şu'arâ'i Bosna*, Kahire 1349/1930, s. 101-103; a.mlf., *Književni Rad Bosansko-Hercegovačkih Muslimana*, Sarajevo 1934, s. 62-64; Rypka, *Hil*, s. 103, 262, 266; *FME*, s. 191, 192, 199, 300-301; Hazim Şabanović, *Književnost Muslimana BiH na Orjentalnim Jezicima*, Sarajevo 1973, s. 89-95; Nazif M. Hoca, *Sûdî, Hayatı, Eserleri ve İki Risâlesi'nin Metni*, İstanbul 1980, s. 11-47; Safvet-beg Başagiç, *Bošnjaci i Hercegovci u Islamskoj Književnosti*, Sarajevo 1986, s. 53-57; a.mlf., *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj Carevini (Bošnjaci i Hercegovci u Islamskoj Književnosti içinde)*, s. 426; Fehim Nametak, *Pregled Književnog Stvaranja Bosansko-Hercegovačkih Muslimana na Turskom Jeziku*, Sarajevo 1989, s. 14, 65, 66, 137; Amir Ljubović – Sulejman Grozdanić, *Prozna Književnost Bosne i Hercegovine na Orjentalnim Jezicima*, Sarajevo 1995, s. 112-113, 193-194, 206-208; *Mu'cemü'l-mahtûât-ı'l-mevcûde fi mektebâti İstânbul ve Ânâfü'l* (haz. Ali Rıza Karabulut), [baskı yeri ve tarihi yok], I, 585-586; Şacir Sikiriç, "Sûdî Kao Komentator Sâdjina Gulistana", *POF*, I (1950), s. 51-67; Džemal Čajić, "Ahmed Sudi Bošnjak", a.e., XXVIII-XXIX (1980), s. 103-122; Hamid Algar, "Persian Literature in Bosnia-Herzegovina", *Journal of Islamic Studies*, V/2, Oxford 1994, s. 256-257; *Kâmûsü'l-a'lâm*, IV, 2677; Kathleen Burrill, "Sûdî", *EP* (İng.), IX, 762; Semih Ceyhan, "Mesnevî", *DİA*, XXIX, 331.

MUHAMMED ARUÇI